

միշտ յարած մնալի արեւմտեայց հետ, որոց ստիւթական էր իւրաքանչիւր քահանայի հա- նապապօրեայ թիւ պատարայր, յկարեն թոյ- լատարած լինել այսոր բոլորովին բարձունք մեզ- մէ. եւ իւր այժմեան գոյութիւնը կաթողիկեայ հայոց մէջ՝ հնոյն շարունակութիւնը կարծեմ:

Հացունի

ՀԱՅԳ ԱՆՑԵԼՈՅՆ ՄԷԶ*

Առ պ. Խմբագիրն Հանդէս (Revue des Re- vues) Թերթին.

Տէր խմբագիր,

ՔԱՆԱՅԱՆԱՆ եւ զրական թերթի մի մէջ՝ Պ. Մասպերոյ յօդուած մի զրեւ էր հետեւեալ վերնագրով. « Հայոց նախնիք Հայաստանի մէջ », որուն մի քանի անճշգու- թիւնները կ'ուզեմ նշանակել... Այլուր՝ ցուցած եմ, թէ ըստ բեւեռագիր արձանա- գրութեանց Տիգրայթ-Պիղեսեր առաջնոյն (1123 թուականին նախ քան զԲրիտանոս¹),

* Ներկայ գիտական բռնաբար, մեր աշխատա- կից հմուտ քանասեր Կ. Բասմալեանէ ուղղուած առ խմբագիրն « *Revue des Revues* » թերթին, — որ մեր անցեալ պատմութեան մի քանի կա- բեռոր կէտերը կը շօշափէ՝ բէ եւ հաբեանցի, — բարգմանեցիկը յիշեալ թերթի տարառչ 8⁰ բի- սէն (Ապրիլ 15, *Tribune de la Revue des Re- vues*, էջ 219. « *Les Arméniens dans le passé* »):

1. Արմազանգ Թերթի Տիգրայթ, Թիւ 96, 22 օգոստ. 1897:

2. Ըստ արձանագրութեան Բաւիւնեան. եւ 1230, Գրիգորէ յառաջ, ըստ 8. Ոգրերի (J. Oppert : Հմտ. նա եւ իմ յօդուածը. Note on the Van inscriptions. Journal of the Royal Asiatic S. յուլիւ 1897. — Բ-Վ. 1897 էջ 554 և

« Հայոց նախնիք Հայաստանի մէջ » վաղ իսկ գոյութիւն ունէին ԺԲ դարուն¹, եւ թէ Ուրարդուի թագաւորութիւնն կազմուեւր էր ԺԵ դարուն՝ Գրիգորէ յառաջ. Այլ Պ. Մաս- պերոյ կ'ըսէ. « Ուրարդու առաջին անգամ (') կ'երեւի պատմութեան մէջ 860ին միջոցնե- ռը, երբ հին աշխարհի ամենանշանաւոր աշ- խարհակալներէն մին, Ասուրնագիրարագ, կը թագաւորէր Նինուէի վերայ » ("):

Այս չէ բոլորը:

Պ. Մասպերոյ կ'ըսէ, թէ « մեր օրերու Հայք... մի անգամ միայն (') Տիգրանայ ժամանակ, որ անուանի Միհրդատայ ան- հաւատարիմ զաշխակիցն եղաւ... աշխար- հակալ պետութիւն մի կազմեցին, եւ իջնե- լով ի զաշխակայրս Ասորոց եւ Միլագե- տաց, շանացին այն տեղ իրենց համար տե- լութիւն մի ձեւացնել »: Պ. Մասպերոյ մոռցեր է զԱրտաշէսս եւ Զարիադրէս, որք, Մեծն Անտիոքոս Գէ ժամանակ (222—186), հիմնեցին Մեծ եւ Փոքր Հայոց երկու ան- կախ թագաւորութիւնները (190 թ. Գրիգ- ոստէ յառաջ), — ի հարկէ՝ աւելորէ է ըսել թէ՛ նախ քան զՏիգրան (97—56): Սարա- բոն կը յիշատակէ զանոնք իւր Աշխարհա- գրոսքեան մէջ (ԺԱ, 528—532): Հին դրա- մագիտութիւնն շատ աւելի յառաջ կը տանի զմեզ քան այս երկու անկախ թագաւորներն. Արշակէս թագաւորին դրամին համեմատ՝ կը հասնինք մինչեւ 230 թուականը Գրիգորոսէ յառաջ՝, հետեւաբար 133 տարի յառաջ քան զՏիգրան: Չանց կ'ընեմ յիշել զԱր- զուատէս, ժամանակակից Սելեւկոս Նիկա- տորի (312—280), որուն թագաւոր տիա- ղոսը կու տայ Դիոգոր Սիլիկիւացին³:

Բայց թողունք որ Պ. Մասպերոյ խօսի. Հայերէն յառաջ, կ'ըսէ նա, « անոնց ներկայ Հայքենի Հողոյն վերայ կը բնակէին... Ա- լարդը » Հերոդոտոսի կամ Ուրարդուք՝ բեւե-

1. Հմտ. Բաւիւնեան եւ Սեբեմեհ-Սուրի ար- ձանագրութիւնները:

2. Հմտ. E. Babelon, *Les rois de Syrie, d'Arménie*, etc. Paris, 1890, p. cxciii et 221, pl. xxix, 2:

3. Դի-դ. Սիլ. 1. II. 19, 8:

ազգեր արձանադրութեանց. բայց « եօթնհարորդ դարու Կիմմերեան մեծամեծ արշաւանք զիրենք ջախջախեցին՝ բառին յատուկ իմաստով, Մարք ընկնեցին զանոնք՝ զրիթէ առանց զիմացորութեան հանդիպելու, այժմու Հայք հալածեցին զանոնք Շրապսիայ դաշտավայրից մէջ. եւ այն պահուն՝ երբ Դարեհ Նախարարութեանց բաժնեց պետութիւնը, Ուրարդուի թագաւորութիւնն անհետացեր էր ամբողջովին »։ Շատ լաւ. բայց թագաւորութիւն մի, ժողովուրդ մի « հալածելու, բնաջինջ ընելու » համար, հարկ է զօրութիւն մ'ունենալ. ապա ուրեմն « եօթներորդ դարուն » Հայք ունէին իրենց անկախութիւնը, բաւական ուժ մի « հալածելու, վանելու » համար զՈւրարդացիս, Բաւական էր այս ցուցնելու համար, թէ Հայք Տիգրանէն յառաջ « աշխարհակալ պետութիւն » մ'ունէին. Եթէ Տիգրան Ա « Արքայ արքայից » կոչուած է, այս ոչ միայն երկրին միւս թագաւորներէն զանազանուելու համար էր, այլ վասն զի տիրեր էր Ասորոց, Պարթաւանիւն եւ Միջագետաց. եւ Մարք, Ասորպատական եւ Կարդուք իրեն հպատակք էին. նա զողացուց բոլոր Ասիան, ինչպէս ըրեր էր երբեմն մեծն Աղեքսանդր։

Իսկ յետ Տիգրանայ։

Նոյնպէս յետ Տիգրանայ կը գտնենք մենք խոմբ մի անկախ թագաւորաց, յորոց ոմանք զրաճեալուն վերայ կոչուած են « Արքայ արքայից »։ Առաւելագ Ս եւ Տիգրան Գ.՝ Սասանեանց եւ Ստորին-Կայսերութեան ժամանակ՝ անկախ էր Հայաստան. այս երկու տէրութիւնք կը խնդրէին Տրդատայ (286—341), Խոսրով Բ, Տիգրան Բ եւ Արշակ Բ (363—384) նիգականցութիւնը։

Բազդատունեաց ժամանակ՝ Աշոտ Գ (952—977), — ինչպէս Շահնշահ կոչուած Աշոտ Բ (914—928), — բոլորովին անկախ թագաւոր էր, այս պատճառաւ եւս կրցաւ իրեն եղբարքմէ միոյն Կարսի թագաւորութիւնը շնորհել։

Նոյնպէս 908 թուականին՝ Վանայ նա. հանգին մէջ կ'իշխէր Աբորունեաց անկախ թագաւորութիւնն։

Հուսկ ապա Բնչ պիտի ըսուի Ռուբէնեանց հարստութեան մասին, որոց դրամք կը գտնուին Աղշային մատենադարանին մէջ, զորս գասակարգեր է զազդիացի գիտնականն եւ արեւելագէտ Վիկտոր Լանգլուս¹։

Իրաւ է թէ Հայք շատ անգամ իրենց դրացի ազգերէն նուաճուեր են, բայց պատմականօրէն անմիտելի է թէ Յունաստանի եւ Բուլղարիոյ նման՝ իրենց այլ ունեցեր են իրենց անկախութիւնը։

Հաճեցէք ընդունել, Տէր, և այլն. և այլն։

Կ. Յ. ՅԱՄՍԵՅԱՆ

1. Հմտ. Նոյնպէս Վ. Լանգլուս, Numismatique de l'Arménie au moyen age. Paris, 1855։

Գ Ա Ղ Ա Գ Ա Կ Ա Ն Ա Մ Ի Ս

Ա Պ Ր Ի Ղ

ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱԼԳԻ ԵՒ ՍՊԱՆԻՍ

Ազգերի մասոյն առաջին օրէն հեռաւորէր ծանուցին որ Հռոմայ Պապը՝ Լեւոն ԺԳ, իր Խաղաղարար ընդդէմ պատերազմի մը վտանգի. կը միջամտէր սպանիա-ամերիկեան խնդրոյն մէջ։ Բնդերկար խուզարկութեանց եւ վիճից ներքեւ որ, արդեւք քահանայապետը ինքնաբերաբար առած էր այդ քայլը, թէ առ նա դիմեր էին Սպանիոյ թագապահ Թադուհէն եւ կամ Մեկ-Քիւրէյ նախագահը։ Եւ սակայն Սրբազան Պապին միջամտութիւնը չէր իբրեւ իրաւարարութիւն մը, այլ ջանք մը եւ դիմումն, մի եւ նոյն ժամանակին առ երկու վարչութիւնս, յետին հնարքը գտնելու պատերազմի մը առաջըր առնելու համար. և զայս կը կատարէր Թէ Բ Սպանիա եւ Թէ յԱմերիկա իւր նուիրակաց ձեռքով։

Ժժ դարուս վերջը մեծ է եւ ամենամեծ պապական եւ մանաւանդ Լեւոն ԺԳի անձնական բարձր ազդեցութիւնը։ Նոյն թիկ ոչ կ'աթուրիկ

1. Հմտ. E. Babelon, անդ։